

Розділ II

АРХІТЕКТУРНА ТА МІСТОБУДІВНА СПАДЩИНА

УДК: 726.54 (477.3)«17»

Б.М. ХІХЛАЧ

Архітектура уніатських храмів на Поділлі XVIII ст. за церковними візитами

Стаття розглядає питання архітектури уніатських церков на Поділлі у XVIII ст., досліджує вплив унії на зміни в архітектурі, внутрішньому облаштуванні храмів.

Ключові слова: Унія, архітектура, церква, священник.

Вивчаючи питання архітектури уніатських церков не можливо обійтися без візитських описів (візит) церков, які склалися представниками єпископату під час огляду храмів єпархії. Зі збільшенням церковних багатств, зокрема з ростом церковного землеволодіння, візитація мала на меті ревізію і збереження церковної власності. Загальне значення візитації – зміцнення прихильності пастви до свого визнання [1]. Візити подають докладні відомості про розташування храму її засновників або фундаторів, у них описані факти загально-історичного характеру, окремі події з життя церкви. Вони цікаві і з точки зору вивчення культурної традиції, адже містять докладні описи церковних будівель, що нерідко доповнюються ретельно виконаними планами, кресленнями, описами церковних інтер'єрів, церковних прикрас і начиння, одягу [2]. Візитатори обов'язково звертали увагу на репертуар бібліотечного фонду храмів, зазначали про наявність шкіл, які функціонували при церковних установах. Візитації можна використовувати і для вивчення стосунків між священнослужителями та їх паствою, адже в цих документах дається характеристика священника, його родини, дяка. Крім того у них детально розписуються обов'язки священника та братства. Проте, на сьогоднішній день вони все ще недостатньо залучені до аналізу в українській історіографії, порівняно з польською. Аналізом такого виду

документів у різний час займалися польський дослідник С. Літак [3] та український науковець А.Л. Зінченко [4], які у своїх статтях подали детальну характеристику актів візитацій та їх змісту. Цьому ж питанню була присвячена дисертація П. Левицького [5].

На сучасному етапі вивченням візитацій займається львівський історик І.Я. Скочиляс. Результатом його студій стала велика монографія [6]. У Польщі це питання досліджує о. М. Радван, незаперечною заслугою котрого є використання джерельних масивів українських і російських архівів [7].

Зазначимо, що візити подільських уніатських церков зберігаються в Державному архіві Житомирської області, Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику, Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербург, Львівському національному музеї ім. Шептицького, поодинокі – в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Державному архіві Вінницької області. Опрацювання масиву цих документів дало можливість вивчити питання, винесене в назву дослідження.

Однак, візити не є єдиним документом у вивченні архітектури храмів. Як допоміжний матеріал необхідно використовувати й історичні описи населених пунктів, надруковані у «Подольских Епархиальных Ведомостях», які дають нам більш повне уявлення про тогочасну церковну архітектуру. Тут вже зустрічаються описи дво-, чотири- та п'ятиверхих храмів, часто мурованих, а подекуди – з цегли. Крім того, в подібних дослідженнях друкували витяги з візитацій тієї чи іншої церкви, що полегшує дослідження.

XVII ст. ознаменувалося поширенням нового стилю в мистецтві – бароко, яке в Україні досягло свого розквіту в першій половині XVIII ст. В архітектурних пам'ятках цього часу дослідники виявляють різноманітність соціокультурних впливів суперечливого політичного та релігійного життя. До шедеврів української народної архітектури належать дерев'яні церкви, поставлені здебільшого невідомими майстрами наприкінці XVII–XVIII ст. (більш ранні споруди переважно не збереглися). В основу забудови були покладені художньо-конструктивні принципи храмів Київської Русі. Дерево як будівельний матеріал ставило перед українськими зодчими нові конструктивні завдання, які ними були вдало вирішені. В результаті дерев'яні церкви набули на Україні цікавих й оригінальних архітектурних форм.

Характерні риси української архітектури сформувалися в XVII–XVIII ст. Найбільш улюбленими стали три та п'ятибанні церкви. На Поділлі у XVIII ст. переважно споруджували одно та трибанні церкви, які належали громадам східного обряду (уніатського або православного). Тут був поширений той тип побудови храмів, який відносять до своєрідної подільської школи

української народної церковної архітектури. До такого належали, наприклад, триверхі церкви з дубового дерева в с. Шатава Кам'янецького повіту [8], в с. Спичинці Літинського повіту [9], Свято-Миколаївська церква в с. Ярмолинцях Гайсинського повіту [10].

ОднOVERхі церкви за планом не відрізнялися від триверхих. Вони різнилися тільки відсутністю крайніх верхів у перших, на місці яких зводився двоскатний дах; останній виступав іноді з вузької сторони будівлі трикутним фронтоном, а іноді представляв собою заокруглення [11]. Переважно однOVERхими були маленькі та бідні церкви, які зводили, коли місцева парафія була не в змозі профінансувати побудову триверхого храму. Прикладом слугує дубова, з одним верхом церква Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці в с. Кугаївці Кам'янецького повіту [12], або храм у с. Носківці Вінницького повіту, збудований коштом парафіян у 1751 р. за благословенням уніатського єпископа А. Шептицького. Він мав форму корабля, що свідчило про латинський вплив [13].

У бідних парафіях церкви будувалися на зразок сільської хати, помазані глиною та покриті соломною, з хрестом на даху. За описом візиту церкви в ім'я великомученика Дмитра 1790 р. в с. Оленівка поблизу м. Кам'янця-Подільського, вона була досить убогою, збудованою з лози, обліплена зовні та зсередини глиною, «на зразок будинку», з одним куполом і трьома вікнами [14]. Такі церкви, з планом хати, у більшості не мали верхів, а їхній зовнішній вигляд відрізнявся від хати лише насадкою хреста, а інколи невеличкою вежею з маківкою, завершеною хрестом на середині двоспадового даху [15].

Двобанный храм являє собою два восьмерики, один більший, другий – менший; більший восьмерик творить собою властиво церкву; до нього приєднується з одного боку – невеличка прибудова, іноді пів-восьмерик, без маківки – це вівтар [16]. Згідно з візитацією 1760 р. в с. Вільхівці, Кам'янецького повіту була двокупольна церква [17]. Проте зазначимо, що двобанный церков на Поділлі в той час було мало.

Чотирибанный храм являє собою чотири восьмерики, з'єднані вздовж одної прямої. Такою була кам'яна Покровська церква в с. Сутківці Летичівського повіту, яка мала склепіння та бокові вежі з цегли й побудована ще 1476 р. [18]

Типова українська дерев'яна церква складалася з трьох зрубів, що прилягали один до одного й розташовувалися в ряд із заходу на схід. При цьому середній зруб і в плані, і у висоту набув найбільшого розвитку. Кожен зруб вивершувався самостійною главою. Таким чином, в плані церква – тридільна, а конструктивно – триверха. Неможливість створити круглий купол та прагнення збільшити висоту церкви, змусило на основні чотирикутні зруби поставити інші, зменшені, зі зрізаними (у формі восьмерика) кутами, відділяючи перекриттям один зруб від іншого. Іноді цей прийом повторювався, і тоді в складному та закінченому

вигляді українська церква набувала форми поєднання трьох, поставлених одна на одну, багатоярусних споруд у вигляді башт, які струнко підносилися вгору. Багатоярусність часто підкреслювалася «опасанням» – особливим навісом, який оточував всю церкву по нижньому зруб. Тут, за непогоди перебували ті, хто не зміг потрапити усередину через брак місця; тут же стояли під час богослужіння убогі та каліки, які соромилися зайти в саму церкву, а іноді тут влаштовували братську трапезу після поминальних і заупокійних служб. Опасання мали більшість подільських храмів, у т.ч. Михайлівська в с. Кульчівці Кам'янецького повіту, збудована 1738 р. [19], церква Успіння Божої Матері в м. Брацлав [20], церква в с. Круподеринці Погребищанського деканату [21], дерев'яна трикупольна Миколаївська церква м. Вінниця, збудована 1746 р. [22] Однак, існували церкви, які не мали «опасання», як-от храм на честь Воздвиження Чесного Хреста в с. Цибулівці Ольгопільського повіту [23], церква Воскресіння Христового в м. Красне Брацлавського намісництва [24] тощо.

Невід'ємною частиною церкви була дзвіниця, квадратна у плані, з ярусним перекриттям у вигляді башти, яка, як правило, споруджувалася окремо. Звичайний вигляд дзвіниці – це башта, складена з двох або трьох квадратних зрубів, поставлених один на другий, що зменшувалися з віддаленням від землі. Зруби, зазвичай, з'єднувалися за допомогою прямих похилених площин, сама дзвіниця закінчувалася або чотиригранним шатровим дахом, або чотирихилим шатровим дахом, увінчаним ще грушкуватою главою [25]. Таким чином, дзвіниці своєю конструкцією нагадували баштовидні глави церков.

У середньому дзвіниця мала 3–5 дзвонів, хоча могло бути і більше. Так, за візитою 1785 р. церква Успіння Божої Матері м. Тростянець мала дзвіницю перед церковними дверима, на якій було сім дзвонів: 130, 46, 30, 20, 5, 5, 5 пудів [26]. Церква Архангела Михайла в містечку Жорнищі Брацлавського повіту за візитою 13 березня 1785 р. мала нову дзвіницю з шістьма дзвонами різної ваги [27]. Церква на честь Успіння Божої Матері в м. Брацлав мала дзвіницю з 5 дзвонами: 50, 40, 20, 6, 6 пудів [28]. Сама дзвіниця була призначена відповідати трьом вимогам: для підвішування дзвонів, комора, де зберігалось церковне начиння, пожертвування, старі ікони тощо, а також у старі часи слугувала сторожовою баштою [29].

Однак існували уніатські храми без дзвіниць, коли церковні дзвони висіли на стовпах. Серед таких зазначимо храми Святого Козьми та Дем'яна в с. Глубочок та Святої Мучениці Параскеви в с. Губник Гайсинського деканату на Брацлавщині [30]. Церква Святого Іоанна Богослова в с. Ерзамівці Брацлавського повіту мала дзвіницю на чотирьох стовпах, на якій було лише два дзвони: перший – на 1,5 пуди, другий – на 1 пуд [31]. Церква в с. Боблів того ж повіту в 1785 р. мала дзвіницю на чотирьох стовпах з трьома дзвонами –

40, 18, 15 пудів [32]. Церква Дмитра Мученика в с. Іванці Брацлавського повіту мала дзвіницю на чотирьох стовпах із 5 дзвонами [33]. Зазначений спосіб розміщення дзвонів поблизу храму був новацією, яку привнесли уніати у власну архітектурну церковну традицію під впливом католицизму.

Іноді основний тип церкви ускладнювався додаванням до нього з півночі та півдня додаткових зрубів з самостійними главами, перетворюючись у п'ятикупольну церкву з хрестоподібним розташуванням глав. На Поділлі у XVIII ст. такий храм зберігся в м. Яришів Могилівського повіту. Своєю характерною п'ятикупольною архітектурою, з окремою триярусною дзвіницею, він представляв колись сильно розвинутий тип українських церковних дерев'яних споруд. В ньому разом із основною ідеєю побудови храму хрестом сполучалася й сільська простота споруди, не позбавлена в той же час краси та легкості архітектури [34]. Сама церква була покрита гонтом, із латами, дзвіниця побудована над вхідними воротами й мала чотири дзвони. Поблизу був цвинтар. До зовнішніх особливостей храму необхідно віднести викарбувані в хрестах двох куполів слова: у східному куполі – І. Хс, а в західному – Марія. Ці слова були зроблені наскрізною в'яззю, оточеною вінками. На думку російського історика П.М. Батюшкова, в цьому позначився західний вплив, що виявився під час перебування Яришівської церкви в руках уніатів [35].

У с. Яромирці Кам'янецького повіту була дерев'яна п'ятикупольна Свято-Троїцька церква. Візита 1759 р. зазначає наступне: «ким та в якому році церква побудована – невідомо через давність; відомо тільки, що в 1744 р., з дозволу кам'янецького офіціала Іоанна Поліського, були прибудовані по боках притвори» [36]. До 1801 р. п'ятиверха церква знаходилася в с. Паланка Ямпільського повіту, яку в XIX ст. перебудували на триверху [37]. Згідно генеральної візитації 1783 р., п'ятиверхою була церква Воскресіння Христового в м. Красне Брацлавського намісництва [38].

Щодо кількості вікон в уніатських церквах, то їх, як правило, налічувалося більше десяти, вони були засклені та заграбовані. Так, церква Святого Миколая в передмісті Тульчина в 1785 р. мала 15 засклених вікон, з ґратами в нижній частині [39]. Церква Святої Параскеви Мучениці в передмісті Тростянець мала 16 вікон, заграбованих у нижній частині [40]. Тринадцять засклених вікон, але без ґрат, мала церква Успіння Пресвятої Богородиці м. Брацлав [41]. Церква Архангела Михайла в містечку Жорнище Брацлавського повіту мала 16 засклених вікон без ґрат [42]. Хоча в селах зустрічалися церкви з меншою кількістю вікон, як-от в с. Северинівка Вінницького повіту церква Святого Миколая мала 8 вікон [43]. Зустрічалися церкви з вікнами без ґрат (с. Глубочок і с. Губник Гайсинського деканату на Брацлавщині [44]).

Над зовнішніми дверима, як правило зазначали дату побудови церкви. Наприклад, на одвірку церкви Святої Параскеви Мучениці в передмісті Тростянця зазначена дата «1753» [45], напис на одвірку дерев'яного триверхоного храму на честь Покрови Пресвятої Богородиці в с. Шрубкове Летичівського повіту подає час його зведення – 1728 р. [46]

Матеріалом для виготовлення дверей був метал або дерево. Перші (переважно залізні) встановлювалися, головним чином, у кам'яних спорудах; проте, інколи і в дерев'яній архітектурі зауважуємо залізні двері чи оббиті залізом. Так, дерев'яні трикупольні церкви Дмитра Мученика в с. Іванці та Архангела Михайла в м. Жорнище Брацлавського повіту мали ковани двері із замком [47].

Залізні двері, зроблені з плоских залізних скоб, утворювали собою клітку. Позаду до неї був прироблений товстий залізний лист, який слугував дверима. Самі скоби оздоблені різьбленим орнаментом; частини залізного листа, які видно між скобами, теж оздоблені різьбою. Іноді орнамент вирізався на тонких залізних пластинках, котрі вже в готовому вигляді приклепувалися до дверного листа [48].

Улаштування підлоги було різним. Вона могла бути земляною, дощаною, цегляною, вимощеною бруківкою. Так, за генеральною візитацією церкви Святого Миколая від 3 квітня 1785 в с. Северинівка Вінницького повіту Брацлавського воєводства, вона мала підлогу з дранки, тобто з дошок [49]. Таку ж підлогу мала церква Успіння Пресвятої Богородиці в передмісті Тростянця Вінницького повіту в квітні 1785 р. [50] Натомість підлога Троїцької церкви м. Зіньків Летичівського повіту була кам'яною [51]. Цегляна підлога була в церкві Архангела Михайла в м. Жорнище та церкві Дмитра Мученика в с. Іванці Брацлавського повіту [52].

У церквах траплялося й комбіноване поєднання покриття: підлога церкви Святого Миколая в передмісті Тульчина за візитою від 21 березня 1785 р. в середньому поділі була вимощена бруківкою, у вівтарній частині та бабинці з дубової дранки [53]. В церкві Успіння Пресвятої Богородиці м. Брацлав підлога була частково з дранки, частково з дерева [54].

Як покрівельний матеріал для дерев'яних церков використовували винятково гонт. Лише зрідка (переважно через бідність) дахи покривали соломою. Залізо вживали тільки для виготовлення декоративних і функціональних деталей (хрестів, дверних навісів, віконних ґрат, оббивки дверей і вікон тощо). У внутрішньому оздобленні українську церкву відрізняла відсутність перекриття стелі та вільний розвиток верхів угору.

Храм здебільшого ставили на узвишші в селі або край нього. Іноді – в центрі, але на помірній відстані від помешкань, де він творив ядро села. Більшість церков були порівняно добре ізольовані від решти будівель для забезпечення

їх у разі пожежі. Ділянка навколо церкви часто була обгороджена тином або дерев'яним парканом. Цей архітектонічний ансамбль доповнювала дерев'яна дзвіниця з різною кількістю дзвонів, які також різнилися вагою. Зазвичай поблизу церкви знаходилась школа, яка містилася в дерев'яному будинку з коморою та сінми.

З середини XVIII ст. через різні причини: пожежа, руйнування через старість або продаж в інше село, на місцях старих церков зводилися нові. На їх архітектурі, певним чином, позначився латинський вплив і зовнішньо подекуди вони мали вигляд римо-католицьких костелів. Такими були церкви в с. Білоче Балтського повіту, м. Вороновиці Брацлавського повіту, с. Кропивна, Вінницького повіту, с. Жилинці Проскурівського повіту [55]. В Кам'янці-Подільському з візит XVIII ст. видно, що Іоано-Предтеченська церква в руках уніатів набула вигляду латинського костелу з католицьким престолом, боковими вітварями тощо [56]. За описом візиту 1758 р. Вознесенська церква у передмісті Кам'янця-Подільського в Руських Фільварках була «структури пристойної, подібна до костелу, з одним куполом посередині та бабинцем (притвором), прибудованим 1751 р.» [57]. Кам'яна церква Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці с. Кугаївці Кам'янецького повіту, побудована 1731 р., за своїм виглядом була подібною до римо-католицького костелу, готичної архітектури [58]. Однак подібний архітектурний стиль в цьому регіоні був мало поширеним. Історичні джерела не дають нам змоги прослідкувати більш детально вплив латинізації на зовнішній вигляд уніатських церков, обмежуючись лише самим фактом існування цього впливу, не деталізуючи його. Необхідно зазначити, що загалом на Поділлі уніати зберегли український стиль у місцевій церковній архітектурі, який залишався до 1803 р., коли Синод Російської православної церкви заборонив споруджувати храми за українським (малоросійським) стилем [59].

Будівництво храму тривало 3–4 роки, хоча були випадки, коли воно затягувалося на десятиліття. Церкву парафіяни набували по-різному, джерела часто вказують на будівництво храму власними силами. В 1785 р. парафіяни с. Жилинці Проскурівського повіту самі спорудили дерев'яний храм Святого Миколая [60]. В м. Комаргород Ямпільського повіту в 1774–1780 роках на кошти парафіян-уніатів була побудована Свято-Михайлівська дерев'яна, триверха церква [61]. Джерела не раз пишуть про те, що церкву збудовано коштом власника села. Так були споруджені храми в с. Поташни Ольгопільського повіту (1776 р.) [62] та в с. Ковалівка поблизу м. Немирів (1770 р.) [63]. Іноді храмову будівлю купували в сусідньому селі, як це сталося, зокрема, в с. Черепашинці Вінницького повіту (1772 р.) [64], в с. Катеринівка Проскурівського повіту (1782 р.) [65].

У переважній більшості церкви будували з дерева, які інколи стояли на кам'яному підмурку, як-от храми в селах Кривошеїнка та Лисіївка, в м. Ворошилівка Вінницького повіту [66], в Кам'янецькому повіті – в селах Боришківці [67], Почапінці [68], в с. Івашківка Ушицького повіту Подільського воєводства [69].

Кам'яні церкви на Поділлі у XVIII ст. зустрічалися рідше й зводилися з місцевого матеріалу [70]. Такі були в с. Журавне Вінницького повіту, с. Кукулі Ольгопільського повіту, м. Цекинівка Ямпільського повіту [71], в м. Сатанів [72]. В м. Тиврів було дві церкви, перша – Миколаївська, зведена з дерева, друга – Вознесенська, кам'яна, побудована в 1771 р. стараннями уніатського священника Григорія Пержинського [73]. В с. Великі Армяни Кам'янецького повіту у 80-х роках XVIII ст. побудували кам'яну церкву, освячену 29 липня 1789 р. уніатським єпископом Петром Білянським [74]. Під керівництвом священника Тимофія Матківського упродовж 1755–1757 років було зведено в м. Бар Успенську кам'яну церкву на місті колишньої дерев'яної Троїцької [75]. В 1783 р. в с. Дзиговий Брід Ямпільського повіту Брацлавського воєводства місцевим дідичем Онуфрієм Орловським було закладено кам'яну церкву [76].

Необхідно зауважити, що в той час на території Поділля відомі й цегляні церкви (наприклад в м. Чорний Острів Проскурівського повіту [77]). Але це були винятки, тому вести мову про зміну будівельного матеріалу не можна.

Підсумовуючи, слід зазначити, що середина – друга половина XVIII ст. на Поділлі були часом масового церковного будівництва. Це пов'язано з потребою зводити нові храми через ветхість старих, які вже були непридатними для проведення в них церковних служінь, частими пожежами через природній (блискавка) чи людський (непогашена свічка) чинник. Зауважмо й вплив політичних подій, як-от численні народні заворушення, під час яких повстали палили католицькі та уніатські храми, протестуючи проти релігійних утисків.

Сформувався й мистецько-архітектурний тип подільських дерев'яних церков. Більшість з них споруджувалися як триверхі дерев'яні, хоча й існували одно та п'ятиверхі церкви. У найменших і найбідніших парафіях існували церкви хатнього типу. Дослідники відзначають мистецьку оригінальність і довершеність храмових споруд подільської церковної школи. Вони виступають єдиною ланкою між архітектурним типом церков Галичини, з одного боку, та Київщини, з іншого.

В ухвалах Замойського Собору питання внесення змін до архітектури уніатських церков не були порушені, хоча їх латинізація поступово провадилася ще з XVII ст. Зміни повинні були наблизити зовнішню уніатські церкви до латинського костелу [78]. Ці зміни стосувалися передовсім мурованих храмів, які споруджувалися в містах.

Загалом вплив унії на архітектуру подільських церков був незначним. Православні храми, що збереглися з попереднього часу до XVIII ст., хоча й стали уніатськими, проте зовнішніх змін не зазнали. Однак храми, зведені переважно у другій половині XVIII ст. отримали певні латинські елементи: 1) за своєю готичною архітектурою деякі були схожі на римо-католицькі костели; 2) у деяких церквах дзвони висіли за католицьким зразком на чотирьох стовпах. Це дає можливість припустити, що загалом вплив латинізації на зовнішній вигляд подільських церковних споруд був незначним.

Після завершення будівництва храму приступали до його внутрішнього оздоблення. Будова святинь створювала нові можливості для формування іконостасів і спорудження додаткових вітварів [79]. Останні розміщувалися передусім у церквах кафедральних, соборних (колегіальних) і василіанських. У тих святинях працювало по кілька священиків, звичай же Східної церкви виключав відправлення кількох святих служб на одному вітварі упродовж одного дня. Власне це спричинило до встановлення додаткових престолів, хоча в ухвалах Замоїського Синоду ми не знайдемо про це жодних постанов. Характерним є однак факт, що бічні вітварі з'явилися також у малих святинях, у яких правив лише один священик. Як з'ясувалося пізніше, при їх спорудженні керувалися не лише літургійними потребами, але й самим внутрішнім оздобленням церкви. Необхідно також пам'ятати, що встановлення бічного вітваря було набагато дешевше від побудови нової святині [80]. Вітвар проектувався найчастіше тими ж архітекторами, які будували церкву, при цьому його архітектонічна форма мала регіональні відмінності [81]. Зазначимо також факт відправи на цих вітварях латинським духовенством і ченцями, за певних обставин, богослужінь у василіанських церквах і навпаки, василіанами в латинських костелах [82].

Істотною зміною у внутрішньому церковному облаштуванні було також впровадження «латинських» амвонів. Згідно традиції Східної церкви, казання виголошувалися з амвону або підвищенні перед іконостасом. Як бачимо, уніати залишилися вірними цій традиції впродовж усього XVII ст., зберігши її в багатьох святинях у подальшому. В багатьох описах церков того періоду, занотовано існування амвонів, підвишених на стінах або опорах. Ймовірно, що адаптація того оснащення всередині церкви, була спрямована на те, щоб проповідники, піднесені над головами вірних, могли бути краще почутими, а також побаченими [83]. Однак, за матеріалами візитацій подільських уніатських церков підвишених амвонів виявлено не було. Це пояснюється тим, що подібного виду амвони ставили у великих храмах на кілька сотень людей, а таких на Поділлі не існувало.

Натомість значно більших змін зазнало внутрішнє оздоблення уніатських церков. Були запроваджені незнані раніше сповідальниці та лавки для сидіння,

а також органи чи фісгармонії. Розміщення лавок пов'язувалося з обов'язком виголошення священниками промов і з катехизмом вірних. Але такі місця для сидіння згадуються лише в церкві Сатанівського монастиря [84]. У XVIII ст. поширився звичай вживання в уніатських храмах органів, розміщених – як і в римо-католицькому костелі – на емпорах над головним входом. Можна припустити, що частина з тих інструментів відігравала певну роль у внутрішньому дизайні святинь. Органна музика стала обов'язковою з погляду на збільшення кількості відправних служб у неділю та на свята й неможливість забезпечення участі хору у всіх богослужіннях [85]. У XIX ст. всі органи були усунуті з уніатських храмів при «очищенні» літургії Східної церкви від латинських нашарувань [86].

Зауважимо, що візити уніатських церков Подільського та Брацлавського воєводств вказують на відсутність у них будь-яких музичних інструментів. Можемо припустити, що це пов'язано: 1) матеріальною скрутою; 2) відсутністю підготовлених музикантів; 3) відсутністю великих і значних центрів Уніатської церкви на цій території; 4) малим часовим відрізком існування унії на Поділлі.

Серед церковного начиння були й дзвіночки, дарохранильніці, срібні чи олов'яні кружки, які з'явилися за рекомендаціями Замоїського Синоду [87]. Наприклад у Вінницькому повіті, Брацлавського воєводства в 1785 р. бічні вівтарі, дзвіночки й інше вищезгадане начиння мали: церква Святого Миколая в передмісті м. Тульчин, церква Святої Параскеви Мучениці в передмісті м. Тростянець, церква Успіння Пресвятої Богородиці в м. Ладижин, церква Святого Миколая в м. Брацлав [88] і багато інших.

Одним із основних і неодмінних компонентів східнохристиянського храму була невисока вівтарна перегородка, звана темплоном, яка потім поступово розвинулася в ускладнену архітектурно-іконописну споруду (іконостас), котра відгороджувала святилище від місця стояння мирян. Центральною темою, основним «рядом» іконостасу була група священних зображень, звана «Деїсус», що в перекладі з грецької означає «Моління» (до ікон зносили свої моління віруючі люди) [89]. Самі ікони малювали ченці в монастирях, імена яких, переважно, не дійшли до нашого часу.

Запровадження Берестейської унії спричинило зміни в церковній іконографії. Уніатська церква внесла до літургії та мистецтва багато нових елементів, запозичених із католицької іконографії, бо згідно з духом епохи, приймала залюбки новинки з-за кордону [90]. Зауважимо, що подільські уніатські церкви мали ікони як православного, так й уніатського стилю написання.

За візитою 1739 р., уніатська Свято-Миколаївська церква Кам'яця-Подільського мала іконостас «дерев'яний, пофарбований та позолочений, з різьбленими прикрасами; намісних ікон на ньому було чотири; ікони ці при-

крашені шістьма срібними коронками та п'ятьма срібними дощечками». Натомість візита 1758 р. описує цей іконостас докладніше: «з апостолами, пророками та святими, столярної роботи, пофарбований та позолочений, намісних ікон на ньому чотири; царські врата різьбленої роботи, пофарбовані та позолочені; біля іконостасу стоїть червона хоругва та виносний хрест. Срібляні дощечки на той час були обмінені на срібло, з якого вилили ризу на образ Святого Миколая. На місцевій іконі Спасителя була срібна коронка та шовкова зелена занавіска (фіранка); намісний образ Богоматері був прикрашений двома срібними коронками, з яких одна була з різноманітним камінням» [91].

Побудована в 1744 р. в с. Кожухів Літинського повіту дерев'яна, триверха церква мала п'ятирусний іконостас, в якому намісні ікони були прикрашені ризами низькопробного срібла, чудової чеканки, з вигравірованою датою «1758» [92]. Натомість уніатська церква в ім'я Святого Великомученика Дмитра, побудована 1770 р. в с. Берестяги Гайсинського повіту, мала дощаний чотирьохрусний іконостас з готичною різьбою [93].

Необхідно зазначити, що на Поділлі були уніатські церкви, в яких іконостас складався з ікон православного живопису. Таким був трирусний дощатий іконостас в церкві Різдва Богородиці в с. Комарівці Літинського повіту [94]. В церкві Шаргородського василіанського монастиря висіла ікона Святого Миколая грецького православного письма. Вона була виконана на липовій дошці високою 2 аршини 9 вершків й шириною 1 аршин 8 вершків. Святитель написаний у весь зріст, на ньому риза зі срібла 12-ої проби. В лівій руці він тримав срібне Євангеліє, від якого йдуть направо й наліво срібні блискавки, що влучали у Арія, Несторія й Савелія, які лежали коло ніг святителя й опалювалися пекельним вогнем. Також тут була стародавня ікона Божої Матері на дошці високою 20 вершків й шириною 14, грецького живопису, зі срібною ризою, з написом слов'янськими літерами: «Тщанием от Мартиниана Магеревича Ч. С. В. В. сооружена шата сия року Божого 1749 тщанием милостынею же боголюбивого ктитора Шаргородского монастиря» [95]. Але часом візитації згадують і про низький художній рівень іконостасів. Так, генеральна візита церкви Святого Миколая, від 3 квітня 1785 р. в с. Северинівка Вінницького повіту зазначає, що іконостас храму мав низьку якість [96]. Візита церкви Успіння Пресвятої Богородиці м. Тростянець того ж повіту від 7 квітня 1785 р. описує іконостас як «старомодної різьбярської роботи, посередньо мальований» [97].

Підсумовуючи, зазначимо, що у царині монументального мистецтва найбільшої майстерності українці досягнули у церковному будівництві. На Поділлі зводилися, головню, триверхи церкви, часто з «опасанням». Візитські описи згадують про існування в багатьох селах одноверхих і, подекуди, п'ятиверхих храмів. За конструктивними особливостями та архітектурним образом ці храми відно-

сяться до виразного регіонального типу храмового будівництва, який дослідники виділяють в окрему подільську школу. З іншого боку деякі церкви, споруджені в XVIII ст. на сході й південному сході Брацлавщини з високо піднесеними нижніми зрубами є перехідними до київсько-наддніпрянського типу храмів.

Вплив унії на зовнішній вигляд храмів Поділля був мінімальним. Ті церкви, які стали уніатськими в XVIII ст., але були збудовані раніше, за часу православ'я, не зазнавали зовнішніх перебудов. Лише храми, споруджені у другій половині XVIII ст. мали певні відмінності: 1) за своєю готичною архітектурою окремі з них, передовсім муровані, були схожі на костели; 2) у деяких церквах дзвони висіли за католицьким зразком на чотирьох стовпах. Внутрішня частина храму зазнала певних змін: були поставлені католицькі жертовники, з'явилися лавки для сидіння, бічні престולי, амвони. Серед церковного начиння були дзвіночки, дарохранильніці, срібні чи олов'яні кружки, які з'явилися за рекомендаціями Замоївського собору 1720 р.

Певні нові елементи були запозичені з католицької іконографії: фігурчасте різьблення, від якої місцеве церковне мистецтво так довго захищалося; на другому ярусі іконостасу з'явилися зображення подій з Нового Завіту – т.зв. святкові ікони. Традиційним матеріалом для ікон було дерево (липа, груша, зрідка кипарис), хоча зустрічаються ікони, писані на жерсті та склі. Останні були улюбленим матеріалом для малярів, яких запрошували уніатські парафії.

Джерела та література

1. *Зінченко А.Л.* Акти візитації монастирів і костелів XVIII – першої половини XIX ст. як історичне джерело / А.Л. Зінченко // Подільська старовина: Зб. наук. праць / [від. ред. В.А. Косаківський]. – Вінниця, 1993. – С. 205–211.
2. *Зінченко А.Л.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття / А.Л. Зінченко – К. : [б.в.], 1994. – С. 17.
3. *Litak S.* Akta wizytacyjne parafii z XVI – XVIII wieku jako źródło historyczne / S. Litak // *Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*. – 1962. – № 3. – S. 41–58.
4. *Зінченко А.Л.* Акти візитації монастирів... – С. 205–213.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 304, дис. 2029. *Левицький П.* Уніатские визиты или ревизии приходов 18 ст. как церковно-исторический материал / Левицький П. – К., 1908. – 616 с.
6. *Скочиляс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія, т. 2: Протоколи генеральних візитацій / І. Скочиляс – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – ССVIII+512 с.
7. *Wizytacje generalni parafii unickich w wojewódstwie Kijowskim i Braclawskim po 1782 roku / opracował i wydał Marian Radwan*. – Lublin : TN KUL, 2004. – 912 s.
8. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (далі – КПДМЗ), колекція документів д/п № 3534, арк. 1.
9. ІР НБУВ, ф. 1, № 2479. Акта wizyty generalney dekanatów Pohrebiskiego i Tetyiowskiego, арк. 30 зв.
10. *Сецинский Е.* Исчезающий тип деревянных церквей / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества (б. исл.– стат. Ком.). Вып. 10 / [под ред. Е. Сецинского, Н. Яворовского]. – Каменец-Подольск : Тип. С.П. Киржацкого, 1904. – С. 414.

11. Там само. – С. 397.
12. КПДІМЗ, стп-198, арк. 93 зв.
13. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / [под ред. Е. Сецинского]. – Каменец-Подольск : Тип. С.П. Киржацкого, 1901. – С. 277.
14. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии. 1. Каменецкий уезд / Сецинский Е. – Каменец-Подольск : Тип. Подол. губ. правл., 1895. – С. 93.
15. Мокрий В. Церква в житті українців / В. Мокрий. – Львів ; Краків ; Париж : Просвіта, 1993. – С. 50.
16. Шумицький М. Український архітектурний стиль / М. Шумицький. – К. : Друкарня 2-ої Артлії, 1914. – С. 43.
17. КПДІМЗ, стп-198, арк. 127 зв.
18. Сецинский Е.И. Характерные черты древних церквей Подолии / Е. И. Сецинский // Православная Подолия. – 1912. – № 36. – С. 847; Шумицький М. Вказана праця. – С. 44.
19. Труды... – Вып. 9. – С. 423.
20. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 178, оп. 53, спр. 47, арк. 201.
21. ІР НБУВ, ф. 1, № 2479, арк. 55.
22. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р-4510, оп. 1, спр. 35, арк. 19.
23. Труды Подольского епархиального... – С. 799.
24. Центральний державний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 972, оп. 1, спр. 268, арк. 38.
25. Шумицький М. Вказана праця. – С. 46.
26. ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 47, арк. 183.
27. Там само, арк. 119.
28. Там само, арк. 202 зв.
29. Юрченко П.Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII–XIX ст.) / П.Г. Юрченко / [за заг. ред. С.Я. Грабовського]. – К. : Вид-во Акад. Архітектури УРСР, 1949. – С. 49.
30. ДАВО, ф. Д-471, оп. 1, спр. 218, арк. 37, 137.
31. Там само, ф. Д-669, оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв.
32. ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 47, арк. 94.
33. Там само, арк. 104.
34. Труды Подольского епархиального... – С. 702.
35. Батюшков П.Н. Подолие. Историческое описание. / П.Н. Батюшков – СПб. : Тип. Тов-ва «Обществ. Польза», 1891. – С. 79. – 2^н паг.
36. Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквях... – С. 462.
37. Сецинский Е. Исчезающий тип деревянных церквей... – С. 401.
38. ЦДАК України, ф. 972, оп. 1, спр. 268, арк. 38.
39. Wizytacje generalni parafii unickich... – S. 463.
40. Там само. – S. 506.
41. Там само. – S. 545.
42. ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 47, арк. 118 зв.
43. Wizytacje generalni parafii unickich... – S. 503.
44. ДАВО, ф. Д-471, оп. 1, спр. 218, арк. 36, 136.
45. Wizytacje generalni parafii unickich... – S. 506.
46. Труды Подольского епархиального... – С. 556.
47. ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 47, арк. 104, 118.
48. Шумицький М. Вказана праця. – С. 34.
49. Wizytacje generalni parafii unickich... – S. 502.
50. Там само. – S. 506.
51. Прусевич А. Историко-археологические и этнографические заметки о м. Зинькове Летического уезда / А. Прусевич // Подольские Епархиальные Ведомости (далі – ПЕВ). – 1905. – № 14. – С. 326.
52. ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 47, арк. 118 зв., 104.

53. Wizytacje generalni parafii unickich... – S. 463.
54. Там само. – S. 545.
55. Труды Подольского епархиального... – С. 18, 184, 238, 851
56. *Батюшков П.Н.* Вказана праця. – С. 63. – 2^а паг.
57. *Сецинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквах... – С. 97.
58. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Кутаиовец Каменецкого уезда // ПЕВ. – 1869. – № 20. – С. 832.
59. Історія Української культури: Книга у 5 томах. – Т. 4, кн. 2: Українська культура другої половини XIX століття / [гол. ред. Скрипник Г.А.] – К. : Наукова думка, 2005. – С. 424.
60. Труды Подольского епархиального... – С. 851.
61. Там само. – С. 1031.
62. Историко-статистическое описание села Поташны Ольгопольского уезда // ПЕВ. – 1872. – № 3. – С. 108.
63. Историко-статистическое описание церквей и приходов Брацлавского уезда // ПЕВ. – 1876. – № 5. – С. 146.
64. Труды Подольского епархиального... – С. 266.
65. Там само. – С. 873.
66. Там само. – С. 237, 259, 273.
67. *Сецинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквах... – С. 113.
68. КПДІМЗ, колекція документів д/п-1390, арк. 1.
69. *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. Вечерський – К. : НДІПІАМ, 2002. – С. 374.
70. *Цапенко М.П.* Мурована архітектура / М.П. Царенко, П.Г. Юрченко // Історія Українського мистецтва: В 6-ти томах. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. / [редкол. Бажан М.П. та ін.] – К. : Жовтень, 1968. – С. 116.
71. Труды Подольского епархиального... – С. 235, 837, 1023.
72. КПДІМЗ, стп-198, арк. 385 зв.
73. ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 47, арк. 129; Труды Подольского епархиального... – С. 283.
74. *Сецинский Е.* Исторические сведения о приходах и церквах... – С. 196.
75. *Сецинский Е.* Храмы г. Бара Могилевского уезда (Исторические очерки) / Е. Сецинский // ПЕВ. – 1902. – № 47. – С. 1130.
76. ДАВО, ф. Д-474, оп. 1, спр. 452, арк. 1.
77. Труды Подольского епархиального... – С. 878.
78. *Kowalczyk J.* Latinizacja i okcydentalizacja architektury greckokatolickiej w XVIII wieku / J. Kowalczyk // Biuletyn Historii Sztuki. – 1980. – № 3–4. – S. 348.
79. *Deluga W.* Przemiany w ikonografii kościoła greckokatolickiego w 18 w. / W. Deluga // Czterechsetlecie zawarcia unii Brzeskiej. – Toruń. – 1998. – S. 149.
80. *Krasny P.* Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej: 1596–1914 / P. Krasny. – Kraków : Towarzystwo Autoryw i Wydawcyw Prac Naukowych «Universitas», 2003. – S. 186.
81. *Kowalczyk J.* Вказана праця. – S. 350.
82. Там само. – S. 349.
83. *Krasny P.* Вказана праця. – S. 187.
84. *Сецинский Е.* Материалы для истории монастырей... – С. 358.
85. *Kondraciuk P.* Misterium wschodniej liturgii / P. Kondraciuk // Deluga W. Sztuka i liturgia kościoła greckokatolickiego: w 400 rocznicę Unii Brzeskiej: katalog wystawy / W. Deluga– Chełm, Zamość, 1996. – S. 14.
86. *Krasny P.* Вказана праця. – S. 188.
87. *Kowalczyk J.* Вказана праця. – S. 348.
88. Wizytacje generalni parafii unickich... – S. 463–464, 506–507, 535–536, 552–559.
89. *Овсійчук В.А.* Оповідь про ікону / В.А. Овсійчук, Д.П. Кривавич. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2000. – С. 122.

90. *Deluga W.* Вказана праця. – С. 155.
 91. *Яворский Н.* Николаевская церковь в Каменце-Подольском // ПЕВ. – 1890. – № 9–10. – С. 216.
 92. Труды Подольского епархиального... – С. 653.
 93. Там само. – С. 362.
 94. Там само. – С. 616.
 95. *Сецинский Е.* Материалы для истории монастырей... – С. 419.
 96. *Wizytacje generalni parafii unickich...* – S. 503.
 97. Там само. – S. 514.

Хихляч Б.Н. Архитектура униатских храмов на Подоліе XVIII в. согласно церковных визитаций

Статья рассматривает вопрос архитектуры униатских церквей на Подоліе в XVIII в., изучает влияние унии на изменения в архитектуре, внутреннем обустройстве храмов.

Ключевые слова: Уния, священник, архитектура, церковь.

Khikhlach B.M. Architecture of Unia temples on Podillya of XVIII c. after church visitation

The article examines the question of architecture of Unian churches on Podillya in 18 cent., studies influence of Unia on changes in architecture, internal repair of temples.

Keywords: Uniya, priest, architecture, church.

Подано до друку: 04.04.2013 р.

УДК 93:281.9:246/247«17/19»(477.75)

Э.С. ИЩЕНКО

**Православные культовые сооружения
Большой Ялты: создание, история,
современная судьба**

Воссоздан реестр православных культовых сооружений Ялты и ее окрестностей конца XVIII – начала XX в. Представлена история православных храмов, часовен, домовых церквей, монастыря города и его окрестностей. В советский период святыни прекратили функционировать в связи с проводимой политикой государства. В начале 90-х годов XX в/ началось возрождение святых мест. Были проведены реставрационные работы по облагораживанию православных культовых сооружений. Особое внимание уделено установлению современной судьбы части объектов исследования.

Ключевые слова: Ялта, православные культовые сооружения, храм, часовня, домовая церковь, монастырь.

Присоединение Крыма к России в 1783 г/ ознаменовало новый этап в жизни полуострова. Реформы российского правительства привели к коренным изменениям в экономике, социальных процессах, культуре. Заселение российским государством приобретенных земель, территориальные преобразования, строительство новых и рост существовавших городов происходили одновременно и взаимосвязано с христианизацией Крыма. Возрождались христианские памятники дотурецкого периода истории полуострова, возникали новые святыни. Особенное положение в указанных процессах принадлежало Ялте и дру-